Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis (II. Cilt)

Editörler
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı - Prof. Dr. Mehmet Demirtaş

Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları: 8

Düzelti
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

Editörler
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI,
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

Katkıda Bulunanlar
Arş. Görevlisi Muhammed UĞURLU
Arş. Görevlisi Yunus KIRAYİT

Baskı - Cilt
Kalkan Matbaacılık
Büyük Sanayii, Birinci Cadde 99/32, İskitler / Ankara
kalkanofset@gmail.com, www.kalkanofset.com
Telefon: 0312 341 92 34, Fax: 0312 384 5746

Kapak Fotoğrafı
Bitlis İl Halk Kütüphanesi
http://bitlis.kutuphane.gov.tr/TR-94095/fotograflarla-eski-bitlis.html

Kapak ve Sayfa Tasarım
Mehmet Sadık KİŞİ

Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis (II. Cilt)

ISBN
978-605-61507-8-4 (2.c)
978-605-61507-6-0 (Tk)

1. Baskı: Aralık 2019, Ankara

"Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis (II. Cilt)" *kitabında yayımlanan yazıların yasal ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir. Kitabın yayın hakkı Bitlis Eren Üniversitesi'ne aittir. Kitabın hiçbir bölümü yayıncının izni olmaksızın, elektronik, mekanik, fotokopi, kayıt yöntemleriyle veya başka bir yöntemle çoğaltılamaz, bir veri muhafaza sisteminde saklanamaz veya iletilemez. Kaynak göstermek kaydıyla alıntı yapılabilir.*

İÇİNDEKİLER

İdris-i Bitlisî, İdris-i Bidlisi'yi Yeniden Düşünmek **9**

İdris-i Bidlisî'nin Mezarı Meselesi **17**

İdris-i Bitlisî'nin Heşt Behişt'inde Osmanlı Algısı **23**

İdris-i Bitlisî'nin Fatih Sultan Mehmed Hakkında Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi. **31**

Denizcilik Tarihi Kaynağı Olarak İdris-i Bidlisî'nin Heşt Behişt'i **41**

İdris-i Bitlisî Heşt Behişt'inin Kaynak Değeri: Tâcüttevârîh Örneği **49**

Sharaf-Nāma Reconsidered **59**

Siyasi Rekabetin Mezhebî Bir Düşmanlıkla Takdimi
Meşrulaştırılması ve Bunun Hakimüddin İdris-i Bidlisî'nin
"Selim Şah-Name" sinden Takibi **71**

Şerefname Üzerine Eleştirel Bir Okuma / A Critical Reading on Şerefname **81**

İdris-i Bitlisi' nin Osmanlı Tarihçiliğine Metodolojik Katkıları **99**

Akkoyunlu Ümeralarından Kadı Safiyuddin İsa ve
Necmeddin Mesud Divanlarının İdris-i Bitlisî Derlemesi
A Idris-i Bitlisi Summary From Divans of Amirs of Akkoyunlu
Kadı Safiuddin Isa and Najmuddin Mesud **111**

İdris-i Bitlisi'nin Ailesi **123**

Pierre Loti Tepesi'nin Unutulan İsmi: İdris Köşkü Mesire Alanı. **149**

İdrîs-i Bitlisî Üzerine Türkiye'de Yapılan Bilimsel Çalışmalar **169**

Osmanlı Devleti'nin Kurduğu Düzen Sayesinde Bitlis ve
Çevresinin Dış Dünyaya Açılması (XVI. Yüzyıl) 183

Bitlis Yöresindeki Haremeyn Vakıfları 195

XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre
Bitlis Medreseleri ve Medrese Vakıfları 209

1851-1852 Tarihli Vakıf Muhasebe Defterine Göre Bitlis Vakıfları. 231

Bedlis ve Civarındaki Medreselerde Yazılan Behdinan Alimlerin El Yazıları 247

Bitlisli Âlimler ve Devlet Adamları. 267

Fahruddin Ahlati'nin Hayat ve Faaliyetleri. 287

İnanç ve Mezhep Anlatımı Üzerinden
İdris-i Bidlisi'nin Düşüncelerine Kelami Bir Bakış 295

İdris-i Bitlisî'nin Babası Hüsameddin Bitlisî'nin Kelamî Görüşleri. 301

Hüsameddin Ali El-Bitlisi (Ö.909/1504) ve "Şerhu Istılahati's-Sufiyye
Li'l-Kâşânî" Adlı Eserinin Değerlendirmesi / Husameddin Ali Al-Bitlisi
(Ö.909/1504) and the Evaluatıon of "Serhu Istilahati's-Sufiyye Li'l-Kashani" 311

Şeyh Cüneyd Ohinî ve Tefsir Anlayışı 319

Şafii Fıkhında İnsan Prototipi ve Alaeddin
Ohinî'nin Cela'u'l-Ayn Adlı Kitap Örneği 327

Şeyh Alauddin'in İlmi Kişiliği 341

XVI. Asırda Bitlis ve Çevresinde Yezidiler 353

Who Were the Assyrians of Bitlis? 363

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde Bitlis ve Çevresi 391

19. ve 20. Yüzyıllarda Yabancı Seyyahların Gözüyle Bitlis ve Çevresi 421

Abdürrahim Şerif Beygu'nun Ahlat Kitabeleri
Münasebetiyle Ahlat'a Yaptığı Seyahatlerin Hikayesi 439

XIX. Asırda Bitlis Köylerinde İçtimaî ve İktisadî Vaziyet 449

411 Numaralı Bitlis Şer'iyye Siciline Göre Bitlis'in
Sosyal ve İktisadi Hayatı (1893-1903) **465**

Raporlar Ekseninde Bitlis Arapları: Tarihsel
Sosyolojinin Harmanında Şego ve Bıdri Aşiretleri **481**

Bitlis'te Salgın Hastalıklar ve Kolera (XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları)
Epidemics and Cholera in Bitlis (Through the End of 19th Century and
With the Beginning of 20th Century). **489**

Bitlis ve Çevresinde Tütün Ziraatı (1883-1910). **499**

Bitlis Günkırı Belde Merkezindeki Tarihi Mezar Taşları ve Sembolizm **515**

Fotoğraf Arşivleri ve Courtauld Sanat Enstitüsü
Conway Kütüphanesi'nde Bulunan Bitlis Fotoğrafları **533**

Bitlis Yöresi Düğün Gelenekleri **553**

Adilcevaz Alkış ve Kargışlarında Sosyal Tema
Social Theme in Adilcevaz Applause and Disparagement. **561**

Halk Hekimliği ve Bitlis'teki Halk Hekimliği ile İlgili İnanış ve Uygulamalar **569**

Müştak Baba Divanında Allah Aşkı **581**

Mutki Kaymakamı Yûsuf Ziyâ El-Hâlidî ve
"El-Hediyyetü'l-Hamîdiyye Fi'l-Lugati'l-Kürdiyye" Adlı Eseri **585**

Bitlisli Bir Âlim ve Şair: Mele Nurullah Godişkî ve Divanı **591**

İstanbulda Yaşamış Bitlisli Bir Halk Şairi: Ali Çamiç Ağa **607**

Kültürel Bellek Oluşturması Açısından Bitlis Manileri
Bitlis Ballads in Terms of Creating Cultural Memory **621**

XIX. ASIRDA BİTLİS KÖYLERİNDE İÇTİMAÎ VE İKTİSADÎ VAZİYET

Dr. Öğr. Üyesi Tarık Ziya ARVAS
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Tarih Anabilim Dalı, tzarvas@hotmail.com

Giriş

Bitlis tarih boyunca birçok devletin hâkimiyetinde kalmış coğrafi öneme sahip bir yerdir. Hz. Ömer zamanında (634-644) Müslümanların bölgeye gelmesi ile birlikte Bitlis 641 yılında fethedilmiştir. Bu tarihten itibaren sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Mervaniler, XI. yüzyıldan sonra Selçuklular, Ahlatşahlar, Artuklular, Eyyûbîler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevilerin hâkimiyetinde kalmıştır. Yavuz Sultan Selim zamanında Çaldıran Savaşından (1514) sonra ise Osmanlı idaresine girmiştir (Tuncel, 1992:225-228). Tarih boyunca farklı Türk-İslam beylik ve devletlerinin ve nihayet Osmanlı hâkimiyetinde uzun asırlar kalan bölgenin son dönem tarihinin aydınlatılması geçmişe ve günümüze ışık tutması bakımından önemlidir. Son yıllarda yerel tarih çalışmaları artış gösterse de bunların daha ziyade şehir tarihleri olduğu ve dolayısıyla köylerin henüz yeterince incelenmediği görülmektedir. Oysa toplumsal gelenekleri en yoğun ve saf bir şekilde yaşatan grupların basında köylüler gelmektedir. Bilhassa 19. yüzyıl ve öncesinde halkın % 80'i ve belki daha fazlasının kırsal alanda yaşadığı dikkate alınırsa konunun önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle gerek ülke tarihini ve gerekse de yerel tarihi aydınlatmak için incelenen dönem itibarıyla üretimin temeli olan köy yaşantısını aydınlatmak gerekmektedir.

Köy-İdare Münasebeti

Osmanlı Devleti fethettiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmında uzun zaman boyunca geleneksel idari yapıda önemli herhangi bir değişikliğe gitmedi. Zira şartların yanı sıra devletin menfaatleri de böyle bir politikayı gerektiriyordu (Kodaman, 1986:13). Bu mülahaza ile bölgenin gelenekselleşmiş yönetim tarzı, nüfuzlu beylerin toplum üzerindeki etkisi ve nihayet sözü edilen beylerin İran tarafına meyletme ihtimali gibi önemli ve hassas dengeler göz önüne alınarak bazı sancaklara

-yöneticilerinin irsi olarak tayin edildiği- yurtluk-ocaklık statüsü verildi. Çalışmamızın konusu olan Bitlis Sancağı da Muş, Siirt ve Erciş ile birlikte bu dönemde yurtluk-ocaklık statüsünde bölgenin önemli şahsiyetlerinden Şerefhan Bey'e tevcih edilmişti (Şerefhan Bitlisi, 2013: 445-448; Kılıç, 1999:119-137; Kılıç, 2001:192-193). Niteliksel bazı değişimler geçirse de bu vaziyet XIX. yüzyıla kadar bu şekilde devam etti.[1] Bu itibarla zikredilen yüzyılın başına gelindiğinde Bitlis Sancağı da yerel ailelerin elinde ırsi bir beylik şeklinde idare ediliyordu. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Muş beylerine boyun eğmek zorunda kalan Bitlis beylerinin yine de kendilerine ait sarayları ve askeri kuvvetleri vardı (Sheil, 1838: 71; Brant, 2014:85-87).

1838 yılında Şerif Paşa mensup olduğu köklü ailenin verdiği itibarla güçlü ve nüfuz sahibi bir şahsiyet olarak Bitlis beyi idi (Sheil, 1838: 71; Brant, 2014:86-87-28). Osmanlı idaresi zikrettiğimiz imtiyazlı yapıyı zaman içinde zayıflattıysa da (Özoğlu, 2005:73, 76-79) tümüyle ortadan kaldırmamış veya kaldıramamıştır. Fetihten önce olduğu gibi fetihten sonra da bölgenin geneli gibi Bitlis'te de Ermeni ve Müslüman köylüler, bahsettiğimiz yerel Kürt beylerinin egemenliği altında yaşıyorlardı. Hiyerarşik olarak bu beylerin altında yer alan ve kendi mıntıkalarındaki köylere hükmeden Ermeni ve Müslüman Beyler ile aşiret reislerinin varlığı da mevcuttu (Sasuni, 1992:41, 67-68).

Emirlikler döneminde Bitlis mirliğinde Hıristiyan köylüler beye cizye ödüyorlardı. Hayvan ve ürün vergisi ise herkesin verdiği vergilerdi. Köylü bağlı olduğu aşiret reisine o da mire, mir bir kısmını kendisine beslediği askerlere, bir kısmını bağlı olduğu yerel ve merkezi yönetime ödemekteydi (Bruinessen, 2008:254-257). Askerlik hizmeti ise devlet talep ettiğinde, beyler göçebe ve yarı göçebe aşiret kuvvetleri ile en yakın cephede savaşa katılıyorlardı. Yerel beylerin savaşa iştirak ettiği cephe, Erzurum-Kars-Bayezıd hattında Ruslarla yapılan savaşlardı (Averyanov, 2010:55).

Bu yapılanma içinde Ermeni köyleri de dâhil olmak üzere her köy veya köyler topluluğu bir beyin veya bir Kürt reisinin mülkü sayılıyordu. Bu vaziyet klasik yerel bir otonom idarenin ve elbette ki resmi hükümetin doğrudan nüfuzunun olmayışından kaynaklanıyordu. Bu da bey ve ağaların sonuçta güç ve bağımsızlığına neden olmuş ve tamamına yakını köylü olan halkın onlara bağımlı kalmasına yol açmıştı (Taylor, 1865:51). Paşa unvanını taşıyan beyler, belli dönemlerde ve kendilerinin belirledikleri oranda köylülerden -kendileri ve devlete yapacakları ödeme için- vergi toplarlardı. Belirledikleri miktar herhangi bir kanuna bağlı olmadan reayanın tahmini mal varlıklarının belli bir oranı şeklinde idi. Ama bu miktar çoğunlukla orantısız olduğundan bilhassa Ermeniler arasında birçok kişinin yoksulluğa düştüğü ifade edilmiştir (Brant, 2014:29-30).

Mevcut sosyo-politik yapılanma, Osmanlı tahtına Sultan II. Mahmud'un geçmesiyle değişmeye başladı. Sultan II. Mahmud, her alanda yaptığı önemli reformlarla birlikte, ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Doğu Anadolu'yu da merkeze daha sıkı bağlamak ve yerel güç unsurlarına son vermek için harekete geçti (Ubucini, 1998:25). Hükümeti harekete geçiren diğer bir önemli etken de, Hıristiyan halkın bu mütegallibeden baskı ve zulüm gördüklerine dair giderek artan şikâyetler ve bu şikâyetlerin sebep olduğu dış baskılardı (Bulut, 2005:133).

Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerine yönelik merkezîleşme faaliyetleri Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının ilk evresinden sonra başladı. Sultan II. Mahmud döneminde 1833 yılında Sivas valiliğine getirilen Reşid Paşa, Kürdistan'daki yerel beylikleri ortadan kaldırmak ve devlet otoritesini tesis et-

1 Bölgenin sosyal ve kültürel gerçeklerinin bilincinde olan birilerinin atanması devletçe her zaman önemsenen bir durumdu. Zira yerli beyler bölgeyi iyi bilen, aşiretlere daha fazla nüfuz eden, vergi ve asker toplamada devlete külfetsiz olarak hizmet etmekteydiler. Bu nedenle yıllardır süregelen yerelden yönetici atama geleneği muhafaza edilmiştir. (Karataş, 2014, 63, 79)

mek için görevlendirildi (Gencer, 2015:218). Emrine verilen askeri kuvvetlerle harekete geçen Reşit Paşa, bu vazifeyi öldüğü tarih olan 1836'ya kadar başarılı bir şekilde yaptı (Minorsky;1977:1105). Hareketin esas hedefi Güneydoğu Anadolu'daki Beyler olduğu için Bitlis beyleri bu askeri seferden doğrudan etkilenmediler. Doğu Anadolu bölgesine yapılacak hareket ise yaklaşık on yıl sonra başladı. Bu hareketin başlaması, Müküs Beyi Han Mahmud ve ona destek veren Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in isyanı üzerine gerçekleşti. Han Mahmud ve Nurullah Bey kendilerine destek veren bazı ağalarla 1846 yılında bir isyan hareketi başlatmışlardı (Doğan, 2011:147-162). Sözü edilen itaatsizliği ve ardından başlayan karışıklığı sona erdirmek için bu kez bu görev 1836'dan itibaren Sivas Valiliği'ne getirilen Hafız Paşa'ya verildi. Harekete geçen Hafız Paşa Sincar, Cizre ve Van bölgesindeki yerel beyliklerin varlığına son verdi (Doğan, 2011:515-517). Devlete karşı bir isyanları söz konusu olmasa da akabinde Bitlis ve Muş beylikleri de ortadan kaldırıldı. Daha sonra merkezi devlet idaresinin tesisine matuf olarak, beyler ikamet ettikleri mahallerden çıkarıldı ve görünüşte beylik düzeni bölgede sona erdirildi (Bingül, 2013:126). Zikredilen süreçte Kürt emirliklerinden en son ortadan kaldırılan 1849 yılında Bitlis beyliği idi (Guest, 2012: 181).

Bundan sonra bölgede Tanzimat reformlarının uygulanmasına girişildi. Beylik düzeninden memnun olmayan Ermeniler, gelişmelerden memnun kaldılar ve Tanzimat'ı ümitle karşıladılar. Zira bölgede devlet otoritesi tesis edilecek ve başta Ermeniler olmak üzere köylü halk, beylere bağımlı olmaktan kurtulacaktı (Sasuni, 1992:41, 67,-68, 98, 126, 131-132). Ancak gerek devlet otoritesinin daha doğrudan tesisi ve gerekse de ardından başlatılan Tanzimat ve Islahat Fermanları ile yapılan reformlar yöredeki insanların şikâyetlerini sona erdirmedi. Bu reformlar hem Müslüman köylülere hem de taşra Ermenilerine belirgin bir yarar sağlamadı. Ayrıca, Doğu Anadolu'nun köylerinde yaşayan Ermeniler yeni vergilendirme yönteminden ciddi zarar gördüler. Zira geleneksel olarak otonom Kürt aşiretlerinin kontrolü altında yaşayan ve korunma karşılığında Kürt ağalarına bir nevi harç veren Ermeniler, reformlar ve merkezîleşme kapsamında hem Kürtlerden hem Ermenilerden vergi alınmaya başlanırken (Pamukçu, 2015:105-159), Ermeni köylüler korunma karşılığında aşiret ağalarına yıllık nakit (peşin) olarak bir ödeme yapmaya devam ettiler (Taylor, 1865:51; Mayewski, 1330:222). Ermeniler böylece çifte vergilendirilir oldular (Sasuni, 1992:125).

Daha ötesi beyliklerin ortadan kaldırılmasından sonra devlet idaresi hemen tesis edilemediği için bölgede bir otorite boşluğu meydan geldi. Zira kale veya tahkim edilmiş bir konakta ikamet eden ve göçebe aşiretler dâhil halktan vergi alan Kürt beyleri (Nikitin, 2010:156-157), aşiretler arasındaki çatışma ve rekabette araya girip uzlaşma sağlayarak bir nevi düzeni sağlıyordu (Bruinessen, 2008:251). Beyliklerin kaldırılmasıyla bölgede yeni güç unsurları olarak aşiret reisleri ve ağalar ön plana çıktı. Ülkenin batı kesimlerinden farklı olarak doğu bölgelerindeki yöneticiler bu güçlü aşiretler ve ekabir takımı karşısında aciz kaldılar (Badger, 1852:364). Sözü edilen otorite boşluğu uzun süre doldurulamadı. Daha önce de var olan parçalı aşiret yapısı giderek güçlendi ve ön plana çıktı. Dağınık aşiretler arasında sonu gelmez çatışmalar çıktı ve aşiretsel çalkantılar her tarafta baş göstermeye başladı. Himayeden mahrum kalan Hıristiyanlara ve aşiret bağına sahip olmayan Müslüman köylere saldırılar başlayınca bölgedeki nispi güvenlik ve asayiş bozuldu. Merkezi otoritenin tesisi güçleşti (Eppel, 2008:237-258).

Sultan II. Abdülhamid zamanında aşiretlerin gücü ve nüfuzu daha da arttı. Devletin aşiretler üzerinde nüfuz kurması beyliklere kıyasla daha güçtü. Bu nedenle bölgede devlet kontrolü giderek zayıfladı (Mayewski: 1330:373). Bunu gören hükümet, Hamidiye Alayları teşkili ile aşiretleri devlete bağlayarak merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalıştı. Ancak bu politika istenilen yönde olumlu neticeler verirken ters yönlü bir sonuç da verdi. Zira devletten aldıkları silah ve rütbelerle meşruiyet kazanan aşiretler büyük güç kazandılar ve bunun neticesinde yerel idarecilere itaat etmeyerek başlarına buyruk hareket etmeye başladılar. (BOA.A.MKT.MHM. 666/18, 11 N 1313/25 Şubat 1896). Alaylarının

kurulmasıyla askerî güç ve meşruiyet kazanan ve devletle ilişkileri yeniden şekillenen alay mensubu aşiretler, (Klein, 2014:32) yerel yönetimler için birçok kez sorun kaynağı oldular. Bundaki temel etken askerî birlikler statüsündeki alayların, valilerin yetki alanı dışında kalarak doğrudan IV. Ordu Komutanlığı yani Müşir Mehmed Zeki Paşa'ya bağlı olmalarıdır (BOA. A. MKT. MHM. 666/18, 11 N 1313 / 25 Şubat 1896). Başıbozuk hareket eden Hamidiye Aşiretleri, bilhassa 1895'ten itibaren yani Ermeni çetelerinin faaliyetlerinden sonra rakip ve savunmasız köyleri basarak can ve mal kaybına yol açtılar (Fırat, 1970:147). Van Valisi Bahri Paşa tarafından Yaver Derviş Paşa'ya gönderilen 1896 tarihli rapora göre; bitmek tükenmek bilmeyen sürekli düşmanlık ve çarpışmalar; umumi asayişin bozulması, fukara ahalinin perişan olması, köylerin talan edilmesi, ekinlerin mahvedilmesi ve birçok insanın ölümüne neden oluyordu (BOA.A. MKT.MHM.) 537/18, 25 S 1314/5 Ağustos 1896; Celil, 1998:22). Yine bu dönemde ülkenin içinde bulunduğu iktisadi buhran nedeniyle Hamidiye subaylarına maaş yerine aşar vergisi toplama hakkının verildiği dönemler oldu. Bu uygulama özellikle Bitlis vilayetine bağlı Muş yöresinde yaygındı. Böylece silahlı aşiret birlikleri kırsalda hem güvenliği sağlayan hem de vergi toplayıcıları olarak köylüler üzerinde tam egemen duruma geldiler. Ancak artan şikâyetler neticesinde Hamidiye subaylarına aşar toplama satışını yasaklasa da reisler engelleri aşarak başka isimler altında buna devam ettiler (Klein, 2014:251). Zikredilen bu gelişmeler 19. yüzyılın sonlarına doğru bölge ile birlikte Btilis'te de yerel hükümet otoritesinin iyice zayıflamasına neden oldu. Nitekim dönemin tanığı Rus General Mayewski, Malazgirt Kazası ve çevresindeki geniş bir alandaki mıntıkada hükümetin nüfuzunun pek zayıf olduğunu ifade etmekteydi (Mayewski, 1330:373). Muhtemelen bu faktörlerin de etkisiyle Vilayet-ı Sitte kaymakamlıkları pek rağbet görmemiş ve buradaki bazı kazalara tayin edilen kaymakamlardan hiç biri görev yerine gitmemişti (BOA.DH.MKT. 2233/65, 07 R 1317/15 Ağustos 1889).

Nüfus Yapısı ve Değişimi

Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre XVII. yüzyılda Bitlis nüfusunun önemli bir kısmı Ermenilerden müteşekkildi (Evliya Çelebi, 2010:130). Özellikle vilayete bağlı verimli Muş Ovası ve vadilerdeki başlıca halk çok uzun zaman boyunca Ermenilerdi. Kürtler daha ziyade çevre tepelerde ve dağlık alanlarda yaşıyorlardı (Bruinessen, 2008:247-248, 260). Sözü edilen bu tepe ve dağlık alanlarda hem Kürt hem de Ermeni köylüler, bazen birlikte aynı köyde bazen de ayrı köylerde yaşarlardı (Brant, 2014:30). Bazı kaynaklara göre ise dağlık alanlarda ve kaza ile kazalara bağlı köylerde Kürtler ile Ermeniler umumiyetle aynı köylerde bir arada yaşarlardı (Brant, 2014:22; Millingen, 1998: 64). Bitlis vilayetinde resmi rakamlara göre 19. yüzyılın sonunda 2107 köy vardı (Karpat, 2010:428). Köylerde 20 ila 40 arasında hane bulunmaktaydı. Bazılarında bu sayı daha fazlaydı (Brant, 2014:23, 30).

Vilayete bağlı sancak, kaza ve köylerde yüzyıl içerisinde Müslüman nüfusun tedricen arttığını görmekteyiz. Bunu dört temel sebebe bağlamak mümkündür Birincisi dışarıdan gelen bazı aşiretlerin vilayet kırsalına yerleşmesidir. Mesela 1794 yılında İran Devleti'nin Doğu illerine gönderdiği kuvvetli bir ordu, Van hududundaki Zilan, Celali, Hayderanlı ve Sipkan aşiretlerini önüne katarak Bingöl'e kadar bir alana yayılmalarına neden olmuştu (Fırat, 1970:125). 1821'de benzer bir durum tekrar etti ve İranlılar, Bitlis ve Muş'a kadar Osmanlı arazisini işgal ettiler (Danişment, 2011: 148; Minorsky, 1977:1105). Şüphesiz bu askeri harekâtlar bölge gibi Bitlis'in de demografisini değiştiriyordu. Muhtemelen bu askeri hareketliliğe bağlı olarak 1820'de Hoy'dan hareket eden Hayderanlı Aşiret ağası Kasım Ağa, 1.000'den fazla aşiret mensubu ile Malazgirt'e gelerek burada ikamet etmeye başlamıştı (Karataş, 2014:56-57). İkincisi savaşlar nedeniyle bir kısım Ermeninin vilayet köylerini terk ederek Rusya veya ülkenin iç bölgelerine yerleşmesidir. 1829 ve 1878 savaşlarının akabinde Rus ordusu çekilirken, savaş alanı ve çevresindeki on binlerce Ermeni intikam korkusuyla onlarla beraber

Rusya'ya göç etti (Buxton, 1914:8). 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında, savaş alanları ve buna civar yerlerden 100.000 kadar Ermeni çekilen Rus ordusuyla beraber bu ülkeye gitti (Özcan, 2011:198; Demirel, 2006:263-277). Benzer bir göç 93 Harbi'nden sonra olmuş ve sonraki yıllarda devam etmiştir. Savaşın getirdiği asayişsizlik ortamının etkilenenleri daha çok Ermeni köylüler olmuştur. Devlet kontrolünün azaldığını gören Kürt düzensiz birlikleri Bitlis, Van ve Eleşkirt civarındaki Ermeni köylerini yağma etmişlerdi (Karademir, 2014: 61; Averyanov, 2010:167) Bu ikinci göç dalgasında bölgeden çok sayıda Ermeni bilhassa Amerika'ya göç etmişti (Prothero, 1920:17-18).

Diğer göç nedeni ise içteki asayiş hadiseleriyle ilgiliydi. Özelde 1895-1896 olayları ve genelde Ermeni meselesiyle bağlantılı olarak Hamidiye Alayları ile bazı Kürt Aşiretlerinin zorba ve keyfi tutumları (Fırat, 1970:147) nedeniyle zarar gören Ermeniler, sahip oldukları mal ile mülklerini kaybettiler (Hepworth, 1898:153). Bu olaylarla birlikte Ermeni, Yezidi ve Türk kitleleri ülkenin başka bölgelerine giderken Ermeniler özellikle Rusya ve İran'a göç ettiler (Karaca, 1993:129, 136). Bu müddet zarfında sadece Rusya'ya 20.000 Ermeni'nin göç ettiği ifade edilmektedir (Mayewski, 1330: 108). 1902 tarihli bir arşiv belgesine göre Bitlis, Muş, Bulanık ahalisinden üç yüz hane Ermeni'nin Rusya'ya gittiği bunların Rusya tarafından hududa yakın köylere yerleştirildiği ifade ediliyordu (BOA.DH.ŞFR. 292/85, 06 Eylül 1318/19 Eylül 1902). Bir kısım Ermeni ise kenar kazalardan göç ederek Bitlis ve Muş şehirlerine yakın yerlere göç ettiler (Mayewski, 1330: 109). Tabiatıyla bu iç ve dış göçler, bölge ile birlikte Bitlis köylerindeki Ermeni nüfusunun azalmasına yol açtı.

Vilayet köylerinde nüfus değişimini etkileyen diğer önemli etken Rusya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerdir. Savaşlar ve maruz kaldıkları baskılar nedeniyle 1829 yılından I. Dünya Savaşı'na kadar yüz binlerle ifade edilen Çerkez ve diğer Müslüman topluluklar Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç etti (Whitman, 1914:106; Artinian, 2004:11; Prothero, 1920:43,44; Berber, 2011:17-49). I. Dünya Savaşı'na yaklaşıldığında göç ettirilenlerin sayısı 500.000'ni bulmuştu (Dominian, 1915:842). Anadolu'ya gelen bu muhacirlerin çok az da olsa bir kısmı vilayete bağlı sancak ve kaza köylerine yerleştirildi. Mesela Rusların 1864 yılında Kuzeybatı Kafkasya'yı nihai istilasının ardından küçük bir grup Çerkes Adilcevaz ve Ahlat kazasına gönderildiler ve burada birkaç köy kurdular (Çoçiyev, 2006:2-3). Yine 93 harbinden sonra 1879 yılının ortalarından itibaren Çerkez muhacirlerin bir kısmı Ahlat, Adilcevaz, Malazgirt, Bulanık ve Varto'ya iskân edilerek bunlar için yeni köyler kuruldu (Çoçiyev, 2006:5; Lynch, 1901:340).

Yörede Müslüman köy sayısının artması ve dolayısıyla nüfus yapısının değişimine neden olan son husus ise Tanzimat'tan sonra bir devlet politikası olarak aşiretlerin yerleşik hayata zorlanmasıdır. Aşiretleri yerleşik hayata geçirmenin temel amacı öteden beri kontrolsüz şekilde hareket eden aşiretleri idarî taksimat içinde belirli bir hüviyete kavuşturarak (Karataş, 2014:165) vergi toplayabilme, muhtemel ayaklanmaları önleme ve göçebelerin köylere zararlarını asgari düzeye çekmekti (Ortaylı, 2011:105). Bu minvalde göçebe bir hayat sürerek yerleşiklere uzun müddettir zarar veren Sıpki ve Haydaranlı aşiretleri iskâna zorlanmıştır. Tanzimat'tan sonra yoğunlaşan iskân faaliyetleri çerçevesinde, 1848'de Bitlis ve Muş taraflarındaki bir kısım aşiretler uygun bulunan köylerde köy ahalisinin yardımıyla kendilerine evler inşa edilerek üçer beşer haneler şeklinde yerleştirilmişti. (Bingül, 2013:123, 127-128, 130). Bu süreç neticesinde 19. yüzyılın sonlarına doğru nüfus dengesi giderek Ermenilerin aleyhine gelişme gösterdi. Nüfus olarak azalan ve Kürtler içinde azınlık olarak kalan Ermeniler gittikçe asimile olmaya, dillerini unutmaya ve Kürtçe konuşmaya başladılar. Bu kazaların birçok yerinde Ermeniler yalnızca Kürtçe konuşur oldular (Mayewski, 1330:93). Şüphesiz nüfusun bu şekilde Kürtler lehine artmasının bazı olumsuz neticeleri de oldu. Üretici Ermenilerden boşalan yerlere göçebe Kürtler yerleştiler. Daha düşük sosyal düzeyde olan Kürtlerin elindeki bu yerler eski verimli ve mamur vasfını kaybetti. Bu vaziyet elbette aynı zamanda devlet hazinesinin gelirini de azalttı (Sasuni, 1992:125).

Yaşam ve Zorluklar

Doğu Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Bitlis'te de Ermenilerden müteşekkil geniş bir köylü tabanı vardı (Artinian, 2004:11). Burada köylü sayısı bakımından Ermeni nüfusu Müslümanları geçmekteydi (Brant, 2014:30, 82; Bruinessen, 2008: 260). Bölgedeki gerek düzlüklerin büyük kısmında gerekse de dağlık kesimlerdeki köylerdeki evler, yarı yeraltı denilen tarzda inşa edilmişti (Pollington, 1840: 447). Yoksul Ermeni ve Kürt köylülere ait bu evler toprak yüzeyinin çok az üzerinde bulunuyordu (Lynch, 1901:1). Evlerin bu şekilde inşa edilmesinin temel nedeni çok soğuk olan iklime uyum sağlamaktı (Bruinessen, 2008:173). Bu yarısı yeraltına gömülü 'kulübeler', yanlarındaki tezek piramitleri olmazsa uzaktan fark edilmesi mümkün değildi (Celil, 1998: 26). Bu şekilde dar ve izbe evler; Ahlat, Adilcevaz, Malazgirt, Bulanık ve Varto'nun yanı sıra Muş merkez'e bağlı köylerde de yaygındı (Mayewski, 1330:85).

Köylerin ve köylülerin yoksulluğu evlerden ve evlerin içindeki son derece basit birkaç parça eşyadan kolaylıkla anlaşılmaktaydı. Birkaç yün halı ve yorgan, birkaç yer yatağı, içine günlük kullanılacakların koyulduğu deriden yapılmış 3-5 geniş çanta duvarda asılıydı. Evde yaşayanlar aynı yerde yemek yiyor, oturuyor ve yatıyordu. Bazı köyler diğerlerine göre oldukça sefalet içerisinde görünüyordu (Millingen, 1998:52, 58, 81).

Sykes misafir edildiği Tatvan'a bağlı bir Kürt evininin genel görünüşünü şöyle anlatıyor; "evin girişi bir tünele ve bu tünelin etrafındaki bir taş yığınına benziyor. Evin içinde sizi ağır bir koku sarıyor. Etrafa yayılmış bir gübre kokusu var. Atlar da aynı girişten içeri giriyor. İçerideki loş bir aydınlığı sağlayan damdaki bir deliktir. Bu delik aynı zamanda havalandırmayı da sağlıyor. İnsanlar ve hayvanlar aynı ortamda kalıyor. İnsanların kaldığı yer hayvanlarında kaldığı yerden yükseltilmiş, keçe ve halı ile kaplanmış bir alandır. Biraz yükseltilmiş yerdeki oturma alanında genellikle bir soba ya da tandır bulunuyordu ve bu da odayı öyle dumanlı bir hale getiriyordu ki, bazen göz gözü görmez oluyordu (Sykes, 1900:91-92).

Köylülere neden ev ve ahırlarının bu kadar kötü olduğu sorulunca verilen cevap dikkat çekiciydi. Buna göre bu şekildeki bir yaşam tarzı, haraca karşı mal varlığını gizlemek amacına matuftu. Hatta oldukça hali vakti yerinde olan köylere ne sebepten hanelerini bu halde bulundurup da daha temizce tutmadıkları sorulunca alınan cevap, eğer ki bir hane daha temiz, daha büyük olursa gelen geçen memurlar, zabitler ve askerler hep orada konaklarlar. Bir veya birkaç gün hem kendilerini hem de hayvanlarını beslerler ve giderken de bir ödeme yapmazlar şeklindeydi. Mayewski'ye göre bu nedenle her köylü korkusundan mali gücünü gizler ve fakirane bir hayat geçirirdi. Bunun istisnaları varsa da enderdi (Mayewski, 1330:84).

Ancak Köylülerin sefil görünüşü her zaman yoksulluğun ifadesi olmuyordu. Ermeni-Kürt karışımı 40-50 kadar evin olduğu Nuşeh Köyü varlıklı köylere örnek gösterilebilirdi. Söğüt ağaçlarıyla kaplı bahçeleri, çevredeki tarlalardan yetişen tahılları ve ağıllardan otlamaya çıkan koyunlardan sakinlerinin varlıklı olduğu anlaşılıyordu (Millingen, 1998:80). Bazı köyler ise standartların üstündeydi. Kıyıdaki Sorp Köyü[2] kestane ağaçlarının oluşturduğu ormanın arasında neredeyse kayboluyordu. Köyün bulunduğu tepenin etekleri meyve bahçeleriyle ve ayçiçeği tarlalarıyla kaplıydı. Sorp Limanı kereste ve yakıt taşımacılığında kullanılıyordu (Millingen, 1998:74-75).

---

2 Tatvan'ın Reşadiye Köyü

Köylerin kendi aralarında ve kasabalarla ilişkileri olduğu için ulaşım önemli bir hususu. (Burinessen, 2008:36) Bölgede zaman ve iklim şartları nedeniyle ulaşım ve nakliye zordu. Bilhassa hayli fazla karın yağdığı ve bu nedenle çetin geçen kış mevsimlerinde ulaşım daha da zordu. Kar 6 ay yerde kalır ve bazı köylerin bu süre zarfında şehirlerle hiçbir şekilde iletişimi olmazdı (Pierce, 1896:272). Köyler birbirine patikalarla bağlıydı. Esasen kervanlar da rota üzerindeki patikaları takip ederek yol alırdı. Kışın patika yolu takip eden rehberler şayet yol belirgin değilse ağır bir sopayı karın derinliklerine saplayarak yolu bulabiliyorlardı. Ancak nadiren de olsa yanılma olabiliyordu. Kışın yapılan yolculuklarda gece veya fırtınalı havalarda yol zerindeki bir köyde ahırda hayvanlarla aynı ortamda günü geçirmek veya sabahlamak büyük bir nimet sayılırdı (Grant, 1841:14, 23-24).

Bitlis-Van istikametine doğru Rahva Boğazı ve sonraki kesimler fırtınaya açık ve yolda donarak ölme tehlikesinin olduğu yerlerdi (Sadettin Paşa'nın Anılar, 2004:11). Bu gibi ova ve düzlük yerlerde kar sertleşmeyince geçmek zordu (Mayewski, 1330:20). Taşıma ve ulaşım karın donduğu saatlerde yapılırdı. Bu vakitlerde insanlar tarafından çekilen kızaklarla daha rahat ulaşım sağlanır ve yük taşınırdı (Sykes, 1900:81-82).

Norşin-Bitlis arasında kısa aralıklarla inşa edilmiş birkaç han yıkıntısı vardı. Kışları bu geçitte rüzgâr, vadi boyunca korkunç bir şekilde eser ve buna kar eklendiğinde yolcuların hayatı tehlikeye girerdi. Fırtınanın ne zaman başlayıp ne zaman sona ereceğini tahmin etmek mümkün değildi. Geçmişte bu hanlar fırtınaya yakalanan kervanlara ve yolculara barınak sağlamak amacıyla inşa edilmiş ve köylüler de kötü havanın gelmesiyle mahsur kalan kişilere yardım etmek, keza onların ihtiyaçlarını gidermek ve kardan çıkabilmeleri için yol açmak amacıyla buraya gitmek zorundaydılar (Brant, 2014:84).

Nisan-Mayıs aylarında karların erimesiyle akıntılar kabarır ve bu durumda dere ve nehirlerden geçmek zor hale gelirdi. Dere ve nehirler üzerinde bazı yerlerde ağaçtan köprüler veya sadece ağaç kütüğünden köprüler vardı. Bu köprülerden ancak yaya geçilebilir, atla geçilemezdi (Mayewski, 1330:55, 57) Yük arabaları bazen donan nehirler üzerinden yük arabaları geçirilirdi (Brant, 2014:24).

Yük taşınmasında manda ve inekler de taşıma hayvanı olarak kullanılırdı. Her nevi eşya çuvala konulur ve hayvanın sırtına yüklenirdi. Çuvallar hayvanın iki tarafından sarkıtılarak taşıtılırdı. Bu halde yüzlerce kilometre nakliyat icra edilirdi (Mayewski, 1330:117). Yaz mevsiminde kısa mesafelerde ve genellikle düzlük alanlarda yük için iki tekerlekli öküz veya danaların çektiği arabalar kullanılırdı. Kaldırılan ürünün çekilmesi için bazen kaba bir kızak da kullanılırdı (Prothero, 1920:32-50; Cutts, 1878:127; Brant, 2014: 80). Toplanan otların kızakla çekilmesine özellikle Van Gölünün güneyindeki düzlük yerleşim alanlarında bütün yaz rastlanılıyordu. Zemin at kullanılmasına müsait olduğu halde kızaklar büyük baş hayvanlarla çekiliyordu (Maunsell, 1894:84).

Dönemin şartları hakikaten zordu. Bunların başında güvenlik meselesi gelmekteydi. Beylikler döneminde beyler arasındaki çarpışmalarda en çok zarar gören yine köylerdi. Van Muhafızı Derviş Paşa ile Muş Mutasarrıfı Selim Paşa arasındaki anlaşmazlıkta Selim Paşa öfkesini hasmına ait Adilcevaz köy ve kasabalarını yağmalayarak gösteriyordu (Bedirhanoğlu, 2009: 43). Beylikler kaldırıldıktan sonra ise güvensizliğin temel nedeni göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu asayişsizlikti. Nitekim Kürtlerin, bilhassa aşiret mensubu göçebe veya yarı göçebe Kürtlerin, yağma ve talanı alışkanlık haline getirdiği ifade edilmiştir (Averyanov, 2010:122).

Bilhassa savaş dönemlerinde köylüler büyük zarar görürdü. 93 Harbi öncesi savaş hazırlıkları, vergilerin arttırılması ve savaş zamanındaki zorluklar ekonomik hayatı felce uğrattı. Asıl felaket savaş sonrasında maaşları kesilmiş olan düzensiz güçlerin yağma ve talanı geçim kaynağı haline getir-

meleriydi. Çok geniş bir coğrafyada Kürt aşiretleri Müslüman ve Hıristiyan köyleri haraca bağlamış gelip geçen yolcuları soymaya başlamışlardı (Karademir, 2014: 73, 78). 1895-96 olayları ise özellikle Ermeni köylüleri ciddi anlamda perişan etmişti (Mayewski, 1330:148). Olayların önüne geçmek ve güvenliği sağlamak için hükümet redif askeri sayısını arttırma yoluna gidince masraflar artmış ve bu da vergi olarak köylüye ve diğerlerine dönmüştü (Sadettin Paşa'nın Anıları, 2004:21).

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Tanzimat döneminden itibaren can ve mal güvenliğini temin etmek için sözü edilen aşiretlerin kontrol altına alınması için çaba gösterildi. Zira gelen raporlarda bölgedeki göçebe aşiretlerin başlarına buyruk hareket ettikleri, ahaliye zulmettikleri ve devlet nizamından çıktıkları ifade ediliyordu (Bingül, 2013:142). Sultan II. Abdülhamid, padişahlığının ilk yıllarında aşiretler arasındaki kan davalarını ve onların yol açtığı kanunsuzluğu kontrol altına almakla ciddi biçimde ilgilendi (Klein, 2014:47). Ancak bu girişimlerin istenilen sonucu vermediği görülmektedir. Hamidiye Alayları kurulduktan sonra da Erzurum, Van ve Bitlis Vilâyetleri dâhilindeki Hafif Süvari Alaylarına mensup Haydaranlı, Spikanlı, Cibranlı, Zirkanlı, Milan, Zilan, Celali ve diğer aşiretler arasında çarpışmalar sürerek devam etti (BOA.A. MKT.MHM. 537/18, 25 S 1314/5 Ağustos 1896).

Van Valisi Bahri Paşa tarafından Yaver Derviş Paşa'ya gönderilen rapora göre; bitmek tükenmek bilmeyen sürekli düşmanlık ve çarpışmalar; umumi asayişin bozulması, fukara ahalinin perişan olması, köylerin talan edilmesi, ekinlerin mahvedilmesi ve birçok insanın ölümüne neden oluyordu (BOA.A.MKT.MHM.) 537/18, 25 S 1314/5 Ağustos 1896; Celil, 1998:22).

İltizam sistemi köylünün sırtındaki bir yük ve sömürülmesine neden olan diğer bir hususu. Üstelik bu yolla toplanan verginin neredeyse 1/4 veya 1/5'i devlet hazinesine giriyordu. Ayni verginin alınmasındaki zamanlamanın mültezimin insafına bırakılması ve istenen nakdi vergiler çiftçiyi zoru durumda bırakıyordu. Sonunda tarlada çürümeye terk edileceğine ürününü ucuz fiyata mültezime bırakmak zorunda kalan köylü çok kere lokma ekmeğini sağlayabilmek için borçlanmak zorunda kalıyordu (Yerasimos, 2007:292-293). Bitlis'te mültezim çoğunlukla vergi tahsildarı ile birlikte hareket ediyor ve tahsildar köylüyü mültezime daha yeni ödediği aşarı yüksek bir faizle geri borçlanmaya mecbur bırakıyordu. Köylüler –daha ziyade Ermeni köylüler- yoksullaştıkları ve ağalara borçlandıkları için ödeyemedikleri vergiler karşılığında imza verip topraklarını ağalara devretmek mecburiyetinde kalıyorlardı (Klein, 2014:252, 259).

Gerek nakit vergi talepleri ve gerekse de tohumluk ihtiyacı nedeniyle köylüler tefecilerden borç para almak durumunda kalıyorlardı. Ziraat Bankası kurulmadan önce tefecilerden alınan borç faizi % 30 ila 40 oranındaydı (Prothero, 1920:67). Bu şekilde borçlanan köylü yoksulluğa düşüyor ve bazen toprağını kaybediyordu. Ziraat Bankasının kurulup ülke genelinde yaygınlaştırılması, borçtan kurtulmak ve tarımı geliştirmek için iyi bir fırsat sunmuşsa da üreticiler bankadan yeterince faydalanamadı (Quataert, 2008:302). Tefeciler hile ve desise ile fakir çiftçileri perişan etmeye devam etmiş, tefecilik ve borçlu olma hali sürmüştü (Takvim-i Vekayi, 5 Ramazan 1308/14 Nisan 1891, nr. 10, s. 1). Vaziyet üzerine hükümet, vilâyetlere hitaben yazdığı genel bir yazıda, ülkenin tümünde muhtekirlerin halkı soyduğunu ve mahkemeye gidenlerin de bunlar tarafından çeşitli şekillerde engellendiğini ifade etmişti. Tefeciliğin tamamen kaldırılması için mahkemelere yazı yazıldığı belirtilerek vilâyetlerin de bunu etkili tedbirlerle önlemesi istenmişti. Yine halkın Ziraat Bankasından yeterince haberdar olmadığına değinilerek para ihtiyacı olan çiftçilerin bankaya yönlendirilmesi talimatı verilmişti (Takvim-i Vekayi, 21 Ramazan 1308 /30 Nisan 1891, nr. 16, s. 3-4).

1904 yılına gelindiğinde iltizam sistemi ve artan vergiler köylü için dayanılmaz boyutlara varmıştı. Hem toprak ağalarının hem de mültezimlere ağır bir biçimde borçlanmış olan köylü tam anlamıyla dar boğazdaydı. Gelen raporlar buna dair örneklerle doluydu. Bu durum özellikle Anadolu'nun doğu-

su için böyleydi. Doğu vilayetlerindeki durum öylesi bir yoksulluk ve sefilliğe neden olmuştu ki, çok sayıda köylü, şehir ve kasabalıların yardımıyla geçinebilmek ümidiyle köylerini terk etmeye başlamıştı. Hükümet aynı yılın Mayıs ayında Van, Bitlis ve Trabzon valilerine birer talimatname yollayarak valilerin teftiş gezilerine çıkarak halktaki hoşnutsuzluğun nedenlerini tespit etmelerini istedi. Hükümet valilerden ayrıca halka adilane davranmayan ve görevini suiistimal eden tüm memurları da görevden almaları konusunda uyardı (Kansu, 2011:37, 38, 53).

1909'da Bitlis'te köylülerin iktisadi durumu Meclis-i Mebusan'da gündemine geldi. Vilayet mebuslarından biri köylerde zirrat ve hayvancılığın önceki yıllara oranla oldukça gerilediğini, köylüde para olmadığını, köylünün yoksul ve perişan olduğunu neticede köylerin terk edildiğini ifade ediyordu (Cırık, 2015:190-191).

Kürt-Ermeni İlişkileri

Köylerde yaşayan Ermeniler tarım ve geçimlik hayvancılıkla uğraşırken, Kürtler arasında göçebe, yarı göçebe ve yerleşik yaşam varlığı gözlemlenirdi (Minorsky, 1977:1109). Köylerde ilişkiler daha sıkı ve dayanışmaya dayalı olduğu için Türk ve Ermeni köylülerin yaşantıları ve köy hayatında kullandıkları birçok unsur benzerlik gösteriyordu. Tabiat kaynaklı bölgenin zorlu şartları ve sürekli hissedilen güvenlik ihtiyacı bazı dönemler hariç Ermeni ve Kürtlerin iyi geçinmelerini adeta mecbur kılmıştı (Mayewski, 1330:221).

Kürt-Ermeni ilişkileri belirli bazı dengeler üzerinde yüzyıllar boyunca aslında barışçıl olarak geçmişti. İlişkilerin en kötü olduğu zamanlarda bile Rus General Mayewski'nin ifadesi ile "komşu Kürt köyleri hiçbir zaman Ermeni köylerini yağmalamadılar. Yağmalayanlar en az 75-100 km ötede oturan Kürtler olurdu" (Bulut, 2005:130,137). Ermeni uygarlık bakımından Kürtten daha ileri bir düzeyde ve nispeten daha eğitimliydi. Ancak kalabalık ve silahlı olan Kürtler her zaman daha üstündü ve otoritelerini rahatça kabul ettirebilirlerdi. Yine de hayvancılıkla uğraşan göçebe Kürtler, tahıldan savaş gereçlerine kadar pek çok ihtiyaç için Ermenilere mecburdu. Dolayısıyla aralarında çok büyük çaplı çatışmaların çıkması bu iklim şartlarında kolay değildi (Pamukçu, 2015:105-159).

Kürt-Ermeni münasebetlerinde dönüm noktası 1828-1829 savaşında Doğu Anadolu'ya Rus ordularının girmesi olarak ifade edilebilir. Kürt beylerinin egemenliğinde yaşayan Ermeni köylüler, 1828-1829 savaşlarında Rus ordularının gelmesini olumlu karşıladılar. Hatta bir kısım Ermeni Rus ordularına kılavuzluk şeklinde destek verdi. Ancak başlayan Rus istilası Ermenilerin beklenti ve umutlarını söndürdü. Zira bölgede ekonomi çöktü, Ermeniler sefilleşti ve hayat çekilmez hale geldi. Bu savaş aynı zamanda Kürtlerle Ermenileri birbirlerinden uzaklaştırdı ve aralarına soğukluk girdi (Bulut, 2005:132). Ancak yine de savaştan sonra ilişkiler bir şekilde barışçıl bir şekilde uzun süre devam etti. Kürtler ile Ermeniler arasındaki esas problemler 1860'larda nifak tohumlarıyla başladı (Noel, 2010:160). Bu minvalde Doğu Anadolu'da Ermenilerin ilk hareketlenmeleri ve Kürtlerle ilgili şikâyetleri Kırım Savaşı'nı takip eden yıllarda Muş'ta başladı (Nalbandian, 1963:79). Arşiv belgelerinde bu şikâyetlere dair örnekler mevcuttur. 1861 tarihli bir şikâyette Muş Sancağının Varto Kazasında, mültezimlik yapan bazı kaza meclis azası ile Kürt aşiretlerinin zulmünden dolayı elli kadar Ermeni hanesinin buradan göç ederek yola çıktıkları ifade ediliyordu. Yetkililerin haber alması üzerine bir kısmı yolda geri döndürülmüş geri kalanlar ise Kars ve Eleşkird'e varmışlardı. Hükümet yerel yetkililere hitaben yazdığı yazıda, himaye edilmesi gereken insanların böyle bir muameleye maruz kalmalarının çirkin ve dikkate şayan olduğunu ifade etmiş, olayın tedkik ve tahkik edilerek suçluların tespit edilmesini istemişti (BOA.A.MKT.UM. 494/92, 20 S 1278/27 Ağustos 1861). Nalbandian'a

göre bu hadiselerden sonra 1863'te Ermeniler, Kürt egemenliğine başkaldırdılar ve İstanbul'a bir şikâyet heyeti gönderdiler. Ancak bu girişimlerinden bir netice alamadılar (Nalbandian, 1963:79). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ise adeta bir kırılma noktası oldu. Savaş sonundaki koşullar Ermeniler için olduğu kadar sivil Kürtler için de ağırdı. Bölgede zaten var olan düzensizlik ve başıboşluk savaş sonrasında artarak devam etti. Bu koşulların üzerine gelen Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Kürtler ile Ermeniler arasındaki ilişkinin seyrini değiştirdi. Bölgede bir Ermenistan devleti kurulacağı söylentisi çok kısa sürede yayıldı (Pamukçu, 2015:105-159). Özellikle 1890'dan sonra Ermeni komitacıların Doğu Anadolu'nun diğer yerleri ile birlikte Muş ovaları ve dağlarında ve Sason'da bulunan bazı Ermeni kasaba ve köylerinde gizlenmeleri (Klein, 2014:53) ve Ermenileri Kürt ağalarına boyun eğmemeleri yönündeki kışkırtmaya başlamaları Kürt-Ermeni ilişkilerinin iyice bozulmasına neden oldu (Bulut, 2005:131; Mayewski, 1330:222). İki topluluk arasında ayrışmalar belirginleşti ve bazı yerlerde çatışmaya dönüştü (Bulut, 2005:135). Bu kırılmaları çatışmaya dönüştüren hadise de şüphesiz Ermeni komitacıların bölgeye gelmesiydi.

Komitacılar bilhassa 1895'ten sonra Müslüman-Kürt köylerine baskın yapıp cinayet ve yağmalara başlayınca Hamidiye mensupları biraz nefs-i müdaafa biraz da intikam hırsıyla komitacıların bulunduğu veya bulunduğundan şüphe ettikleri her Ermeni köyüne hücum ettiler (Mayewski, 1997:139-140). Köyleri tahrip edilen ve bu nedenle yoksul düşen Muş taraflarındaki Ermeni köylüler, bu kez vergi tahsildarlarının baskılarına maruz kaldılar. Nitekim Ermenilerin Millî Meclis kanalıyla aktardıkları şikâyetlerin konusu da çoğunlukla Kürtlerin baskısı ve devlet memurlarıyla mültezimlerin usulsüz uygulamalarıydı (Pamukçu, 2015:105-159). Kayıtlı vergilerini ödeyemeyen Ermeni köylülerin tazyik edildiğini haber alan hükümet, mahalli idarecileri uyararak Ermenilere tarh edilen verginin uğradıkları maddi kayıplardan düşülmesi talimatını verdi (BOA.A.MKT.MHM. 619/36, 18 B 1313/4 Ocak 1896).

Daha önce ifade edildiği gibi zulüm ve zarar görenler sadece Ermeniler değildi. Komitacılar tarafından yüzlerce Kürt köyünün talan edildiği ve yüzlerce Kürt köylüsünün öldürüldüğü bazı hatıratlarda yer almıştır (Bulut, 2005:136). Bunun yanında başıbozuk hareket eden Hamidiye birlikleri de bazen tamamen hedef değiştirerek rakip ve savunmasız Müslüman köylerini basarak can ve mal kaybına yol açtılar (Fırat, 1970:147). Bu itibarla olaylardan sadece Ermenilerin zarar gördüğüne dair bir kısım iddialar temelsiz gözükmektedir.

Gerek savaşlar gerekse de iç karışıklıklar nedeniyle Ermenilerin bir kısmı topraklarını bırakıp giderken, bir kısmı da satarak başka yerlere veya yurt dışına göç etti. II. Meşrutiyetle birlikte yeni politikadan yararlanarak tekrar topraklarına sahip olmak isteyen Ermenilerin bu talepleri, arazi meselesi denilen yeni bir problemi ortaya çıkardı. Üstelik topraklarını satanlar da gasp iddiasını öne sürerek arazilerini geri istiyorlardı. Arazilerin gaspı ile ilgili vilayet genelinde bir hayli şikâyet vardı. Yetkili olarak dönemin Erzurum valisi bu şikâyetleri inceliyordu. Yabancı kaynaklara göre ziraat bankasına borçlandırılan bazı Ermeni köylülerin arazileri, borçları karşılığında banka tarafından düşük fiyatla satışa çıkarılmıştı (Klein, 2014:279-280,260-261,265).

Ermeniler birçok yerde topraklarına el konulduğunu iddia ederek bunların geri verilmesi için mücadele ettiler. Bitlis'in Norşin Nahiyesi ve civarındaki Ermeni çiftçi köylüler resmi ve gayri resmi olarak ellerinden çıkardıkları arazileri geri alamaya çalışıyorlardı. Bazı Ermeni köylüler ise mahkemelere başvurdular. Yargı ve idari kurumlar bazı yerlerde Ermeniler lehine karar verdi. Mesela Muş'a bağlı Zebkan Köyü arazisini tasarruf eden Belaki Aşireti, 30 senedir burada olduklarını ve içlerinden bir kısmının mahkemeye müracaatla araziye sahip olduklarını belgelemiş iken, Ermenilerin müracaatı üzerine arazilerin onlara verildiğinden şikâyetçiydiler. Bazı bölgelerde arazi meselesinden dolayı çekişme ve öldürme olayları meydana gelmeye başladı. Malazgird'te arazi meselesinden dolayı

artan olayların önünü alabilmek için Muş'taki Süvari Alayından bir bölüğün bölgeye gönderilmesi kararlaştırıldı. Arazi meselesi giderek önem kazanarak iç ve dış basında gündem olmaya başladı. Hükümet meselenin daha fazla büyümemesi için bir komisyon teşkil ederek uzlaştırma yolu ile arazi sorununu çözmeye çalıştı (Kır, 2017:30-31, 42).

Arazi ihtilafları için Ahlat ve Bulanık'ta tahkikatı Bitlis istinaf müdde-i umumisi yürütüyordu. Vilayet merkezinde ve Ahlat, Mutki, Hizan kazalarında ise tapu katipleri görevlendirmişti (Cırık, 2015:29). Bir süre daha müzakereler ve tartışmalar devam ettikten sonra, Dâhiliye Nezareti tarafından hazırlanan layiha ile mesele çözüme kavuşturulmuştu. Buna göre, Sultan II. Abdülhamit zamanında giden Ermenilerin arazilerine yerleştirilen muhacirlerin kullandığı topraklar, iddiacıların tapu veya kayıt gösterebilmeleri halinde, aradan geçen zaman dikkate alınmaksızın asıl sahiplerine iade diliyor, muhacirlere ise başka yerler gösteriliyordu. Eğer muhacir kendi emeğiyle araziye bir şeyler katabilmişse bunun bedeli ilk sahibinden alınmak şartıyla hükümet tarafından muhacire ödeniyordu. Ayrıca bölgede herhangi bir vatandaş, arazisinin Sason isyanından sonra gasp edildiğini iddia ve ispat ederse mevcut kullanım belgeleri ve tapular geçersiz sayılıyordu (Ünal, 2006:87-114).

İktisadi Kaynaklar

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda halkın % 80'i kırsal alanda yaşıyordu. Tabiatıyla Doğu Anadolu ve Bitlis yöresinde bu oran muhtemelen daha da yüksekti. Köy ekonomisi karma nitelikli olup temelde üç ana unsurdan meydana geliyordu. Bunlar tarım, hayvancılık ve ihtiyaca yönelik dokuma imalatıydı. Köy ve benzer kırsal alanda yaşayan aileler hayvancılığın yanında gerek kendi tüketimleri için gerekse de ticari amaçlarla hem tarım hem de imalatla uğraşıyordu (Quateart, 1999:15). Bunlardan öncelikle temel ekonomik kaynak olan tarımdan bahsetmek yerinde olacaktır.

Doğu Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Bitlis'te de Ermenilerden müteşekkil geniş bir köylü tabanı vardı (Artinian, 2004:11). Burada köylü sayısı bakımından Ermeni nüfusu Müslümanları geçmekteydi (Brant, 2014:30, 82& Bruinessen, 2008: 260). Ermeniler daha ziyade düzlük alanlardaki köylerde yaşar ve tarımla uğraşırlardı (Mayewski, 1330:109) Genel olarak tüm bölgede olduğu gibi Bitlis vilayetinde çalışan ve gayretli nüfus Ermenilerdi (Taylor, 1865:51). Bu nedenle vilayetin iktisadi gücünü –göçerlerin sürüleri dışında- yerleşik köylü olan Ermeni reaya oluşturuyordu (Bruinessen, 2008: 260). Kürtler ilerleyen zamanlarda biraz da Ermenilerin göçüyle hâsıl olan mecburiyet neticesinde ekin ekmeğe alışmağa başladılar (Mayewski, 1330:109).

19. yüzyıl ikinci yarısından sonra İzmir ve Adana bölgelerinde modern ziraat teknikleri uygulanıp teknoloji yoğun tarım yapılmaya başlanırken, Van, Bitlis ve Trabzon vilayetlerinde herhangi bir yenilik ya da modernleşmeye dair kayıt yoktu (Quataert, 2008:149). Ziraat ve hasat usulleri geleneksel ve eski aletlerle yapılıyor, araziler nadasa bırakılıyordu. (Cırık, 2015:196). Bitlis'te tarım ürünlerin harmanında başaklar gayet ilkel bir yöntem olarak at, eşek gibi hayvanlara çiğnetilerek taneleri saplarından ayrılıyordu (Yapıştıran, 2013:91).

Vilayette buğday, arpa, darı, çavdar gibi hububatın yanı sıra pirinç, tütün, üzüm, keten, mercimek, nohut yetişiyordu (Cırık, 2015:195-197). Temel ürünler tahıl ve tütündü. Bitlis köylüleri bağcılık, bal, balmumu üretimi de yapıyorlardı. Bunun yanında meyveler de köy ekonomisinde iyi yer tutmaktaydı (Yapıştıran, 2013:73). Bitlis'in Rahva, Çukur, Güzeldere ve Köynük nahiyelerinde ekin tarlaları çok ve hububat yoğundu. Ahlat'ta arazi münbit ve buğday çoktu. Hizan, taraflardaki insanların maharetleri ve kanalların çokluğu sayesinde senede iki defa mahsul alınırdı. Zira buğday kışa karşı ekilir,

kışın tarlada kalır ve yazın erken olgunlaştığı için toplanırdı. Daha sonra hemen yerine pirinç, mısır veya diğer hububatlar ekilirdi. Böylece sonbaharda tekrar mahsul alınmış olurdu. Ermeni köylerinde hububat hâsılatı daha fazlaydı. Kürt köylerinde ise her sene ancak kendisine lüzumu miktarı kadar ekerdi (Mayewski, 1330:71, 112, 336-338).

Ovalık alanlardaki köylerin tamamı tarım ve hayvancılıkla iştigal ediyordu. Arazi; tahıllar, tütün ve bazı yerlerde pirinç ekiliydi. Pirinç tarlalarına Hasköy yakınlarında rastlanılıyordu (Ali Bey, 2003:31). Kuru tarımın yapıldığı arazilerde yağışlı sezonlarda tahılda bire 10 verim alınırken, yağışsız sezonlarda bu bire 4-5 civarına düşerdi. (Brant, 2014:24, 30, 34-35). Van ve Bitlis vilayetlerine hariçten hububat ithalatı vaki değildi. Nadiren gerçekleşen ihracat ise Erzurum vilayetine yapılırdı (Mayewski, 1330:112).

Bitlis ekonomisi içinde tütün üretiminin de önemli bir yeri vardı. Tütün tarımı Bitlis ve Bitlis'e bağlı Muş sancağında oldukça yaygındı. Hemen bütün kazalarda tütün yetiştiriliyordu. Ancak Hizan ve Mutki tütün ekiminde öne çıkan kazalardı (Yapıştıran, 2013:73). Tütün, -biraz kaba (kalitesiz) olmasına rağmen temel ticaret ürünüydü ve büyük miktarda üretildiği tahmin ediliyordu (Pollington, 1840:446; Sheil, 1838:72).

Köylüler tütünün yetiştirilmesi hususunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarından tütünün kalitesi düşüktü ve tadı da pek lezzetli değildi. Buna rağmen çok sayıda çiftçi tarafından tütün ekimi yapılıyordu. Son zamanlarda, çiftçiler kendi tarım tekniklerini, hasat şekillerini ve diğer doğal yöntemleri geliştirerek üretilen tütünün kalitesini arttırmışlardı. Tütün ziraatı daha önce serbest iken, Duyun-ı Umumiye ile birlikte tütünle ilgili her tür faaliyetin denetimi Reji'nin idaresine verilmeye başlandı. Ekim yapmak isteyen çiftçi, öncelikle Reji idaresine başvurarak, tütün ziraatı için ruhsatname almak zorundaydı. Reji idaresi, gelişen teşkilat ağıyla birlikte üretici üzerinde sıkı bir kontrol kurdu ve artan kolcu zabitleriyle kaçak ekimle etkin bir mücadeleye girdi. Zaman zaman Reji İdaresi ile tütün çiftçisi arasında anlaşmazlıklar meydana geldi. Nitekim Muş'ta yetiştirilen ve Muş Reji İdaresince toplanan bazı tütünler, düşük kalitede olduğu gerekçesiyle çiftçiye bedeli ödenmek istenmediği zamanlar oldu (Yapıştıran, 2013:74, 82, 85).

Kuşkusuz dönemin köy ekonomisinde hayvancılık çoğu zaman tarımla eş değerde ve bazen de onu geçen oranda uğraşılan bir ekonomik kaynak ve geçim aracıydı. Vilayette bulunan orman, mera ve yaylakların çokluğu her türlü hayvanın beslenmesini kolaylaştırıyordu (Yapıştıran, 2013:34). Bu itibarla Bitlis'in köylerinde çok miktarda hayvan yetiştirilirdi (Mayewski, 1330:336-338). Vilayet içinde keçi ve koyun beslenilen hayvanların başında geliyordu (Cırık, 2015:204). Küçükbaş dediğimiz bu hayvanlar esas itibarıyla ve elbette Kürt aşiretleri tarafından yapılıyordu. Aşiretlerin neredeyse tek geçim kaynağı küçükbaş hayvanlardı. İhtiyaca yetecek kadar hayvan ayrıldıktan sonra kalanı satılırdı. Tüccarlar hayvanları almak için bölgeye gelir ve bunları satmak için Suriye'ye ve İstanbul'a da götürürlerdi (Brant, 2014:30).

Vilayetin Muş Sancağı daha fazla düzlük alana sahip olduğu için küçükbaş hayvanların yanında çok sayıda at ve boynuzlu büyükbaş hayvan yetiştiriliyordu. Mesela merkeze bağlı 20 haneli Kirawi yani Şenoba köyünde köylülere ait 300 inek, öküz ve camız, 250-300 kadar koyun ve 20 adet damızlık kısrak mevcuttu (Brant, 2014:24). Muş'taki mandalar özellikle iriydiler. Mandanın en iyi cinsleri Kavar, Muş ve Bulanık kazalarında bulunurdu. Manda ve inekler aynı zamanda yük hayvanı ve çift sürmek için de kullanılırdı. Atın en çok bulunduğu yerler ise Muş, Malazgirt ve Varto kazalarıydı (Mayewski, 1330:117).

Vilayette hayvanlardan elde edilen çok miktarda deri, yün, yapağı ve tiftik keçisi kılı mahallinde kullanıldığı gibi İstanbul, Halep, Erzurum ve Van'a da ihraç ediliyordu. Bunların tereyağı ve peyniri ise bölgede yaşayan yerel halk tarafından tüketiliyordu (Yapıştıran, 2013:35; Cırık, 2015:204).

Hayvanların Bitlis vilayet maliyesine katkısı önemli derecedeydi. Nitekim hayvanlardan alınan ağnam vergisi, aşar vergisinden sonra bütçenin en büyük gelir kalemini teşkil ediyordu (Yapıştıran, 2013:34). Bununla birlikte Bitlis'te hayvancılığı olumsuz etkileyen hususlar da vardı. Bunların başında hayvan hastalıkları gelmekteydi. Bütün Anadolu'da görülen hayvan vebası çok sayıda hayvanın telef olmasına neden olmaktaydı. Baytar yokluğu da kaybın fazla olmasına neden olmaktaydı (Cırık, 2015:207). Diğer bir ekonomik kaynak meyvecilikti. Bilinen birçok meyve köylerde yetişiyordu. Köylünün istifade ettiği ve kısmen ticaret kaynağı olan meyve ürünleri ise üzüm ve meşe idi. Tepelerin yamaçlarında yer alan çok sayıdaki bağda üzüm yetiştirilirdi. Yaş tüketimin yanı sıra üzümlerden oldukça beğenilen şarap imal edilirdi (Brant, 2014: 31; Pollington, 1840:447). Şarap ve üzümün kısa mesafeli ticarete konu olduğu ve yakın kaza ile vilayetlere satıldığı ifade ediliyordu (Yapıştıran, 2013:73). Diğer yetiştirilen meyveler kayısı, zerdali, vişne, elma, armut, erik, kiraz, ceviz, üzüm, nar, incir, dut ve badem idi (Cırık, 2015:197; Sheil, 1838:72-74).

Yüzyılın sonlarında köylüler bostan ekmeğe daha fazla önem vermişlerdi (Mayewski, 1330:113). Karpuz, kavun, kabak, salatalık, marul, lahana, havuç, turp, şalgam, domates, patlıcan, soğan, bakla, pancar vs. sebzeler yetiştirilirdi (Sheil, 1838:72-73; Mayewski, 1330:113; Cırık, 2015: 195-197). Patates toprağın sert ve killi olması nedeniyle nispeten az yetişirdi. Sebzelerin bolluğu ve sonbaharda köylülerin pazarlara sebze getirmesi nedeniyle şehirler merkezleri ve civarlarında sebze hususunda sıkıntı çekilmezdi (Mayewski, 1330:113; Sheil, 1838:72-73). Yörede meşenin birçok türü vardı. Dağlardan toplanan meşe palamutları satılmak üzere Bitlis'e getiriliyordu. Bir türünden mazı elde edilirken, diğer türünden ise sakarin salgısı içeren bir tür tatlı bir sıvı elde edilirdi. Bu sıvı, tatlı yiyeceklerin yapımında şeker yerine kullanılırdı (Brant, 2014:31, 90).

Dağlardan hatırı sayılır miktarda kitre sakızı toplanıyordu. Biri beyaz diğeri pembe çiçekli olmak üzere iki farklı bitki mevcuttu. İlki beyaz bir sakız vermekteydi ki bunlar Avrupa'ya ihraç ediliyordu; ikincisi ise kahverengi türde ve daha düşük kalitede sakız vermekteydi ki tüm Türkiye'de kullanılırdı (Brant, 2014:90). Vilayette sağlanan diğer bir gıda ise baldı. Bilhassa Hizan Kazası köylüleri iyi miktarda ve kaliteli bal elde ederlerdi (Cırık, 2015:205). Bitlis Vilayeti'nde mahsulün ihraç edilmesindeki zorluktan dolayı bütün temel gıda maddelerinin fazlasıyla ucuzdu (Brant, 2014:88; Cevizliler, 2005:151; Mayewski, 1330:113).

Sonuç

Bir şehrin, bir bölgenin tarihini, sosyo-ekonomik şartlarını ve kültür yapısını içinde yer aldığı çağın ve devletin şartlarından ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu bakımdan 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı idarî, malî ve hatta siyasî buhranların önemli ölçüde taşra için de geçerli olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti, Bitlis ile birlikte bölgenin diğer merkezlerinde hâkimiyet kurduktan sonra uzun müddet boyunca yörenin geleneksel idari yapısını -bazı değişimlerle- devam ettirmiştir. Sosyal ve ekonomik yapı ise değişimden uzak kalarak hemen aynı nitelikleri göstermeye devam etmiştir. Köylerde tarım ve hayvancılıkla meşgul olan halk, kendi kendisine yetebilmiş ve üretmeye devam etmiştir. Aşiretlerin baskısı, vergi düzensizliğinin oluşturduğu yük ve nihayet eşkıya korkusu köylülerin muzdarip olduğu sorunlardı.

Gerek idare ile ilgili hususlar ve gerekse de sosyo-ekonomik yapı XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru değişmeye başlamış ve bu değişim yüzyılın ikinci yarsında hızlanmıştır. Tanzimat'tan sonra daha öncekinden farklı bir şekilde güç kazanan aşiret ağaları ön plana çıkmıştır. Ağaların sıklıkla aldıkları aşar mültezimlikleri ve ardından kurulan Hamidiye alaylarındaki etkin rolleri, yörede hâkimiyet kurmalarına yol açmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Kırım Harbi ve ardında 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının olumsuz yansımaları bu dönemlerde Doğu Anadolu'da tahribata yol açmış, savaş şartlarının yol açtığı otorite boşluğu asayişsizliğe neden olmuştur. Bunun yanında 1895-1896 yıllarındaki Ermeni olayları ile dış müdahalelerin sebep olduğu Ermeni meselesi ve bunlara bağlı olarak meydana gelen iç karışıklıklar ve asayiş hadiseleri bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Zikredilen olumsuzluklar ile bunların neticesinde meydana gelen göçler nüfus bileşimini değiştirmiştir. Tabiatıyla bu hususlar köy ve köylü üzerinde önemli tesirler meydana getirmiştir.

Biblografya

Arşiv Belgeleri

BOA.A.MKT. MHM. 619/36, 18 B 1313/4 Ocak 1896
BOA.A.MKT. MHM. 666/18, 11 N 1313/25 Şubat 1896
BOA.A. MKT. MHM. 537/18, 25 S 1314/5 Ağustos 1896
BOA.A.MKT. UM. 494/92, 20 S 1278/27 Ağustos 1861
BOA.DH. MKT. 2233/65, 07 R 1317/15 Ağustos 1889
BOA.DH.ŞFR. 292/85, 06 Eylül 1318/19 Eylül 1902

Gazeteler

Takvim-i Vekayi, 5 Ramazan 1308/14 Nisan 1891, nr. 10.
Takvim-i Vekayi, 21 Ramazan 1308 /30 Nisan 1891, nr. 16.

Kitap ve Makaleler

Artinian, Vartan; *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2004.
Ali Bey; *Dicle'de Kelek ile Bir yolculuk,* Büke Yayınları, (Haz:Cahit Kayra), İstanbul 2003.
Averyanov, *P.İ, Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl),* Avesta Yayınları, İstanbul 2010
Badger, G. P., *The Nestorians and Their Rituals,* Volume I, London 1852
Bedirhanoğlu, Hüseyin Erkan; *1800 İle 1830 Arası Van Çevresi Asayiş Olayları*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2009.
Berber, Ferhat; "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, (31), Güz 2011, s. 17-49.
Bingül, Şeyhmus; *Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van ve Çevresindeki Aşiretlerin İskân ve Adaptasyon Problemleri,* Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 2013.
Brant, James; *1838 Yazında Kürdistan,* Rupel Yayınları (Çev.: A. Celil Kaya), İstanbul 2014.
Bruinessen, M. V.; *Martin Van, Ağa Şeyh Devlet,* İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
Bulut, Faik; *Dar Üçgende Üç İsyan,* Evrensel Basım-Yayın, İstanbul 2005.
Buxton, Neol; *Travel And Politics İn Armenia,* London 1914.
Celil, Celile, *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Peri Yayınları, İstanbul 1998.
Cevizliler, Erkan, Bir Fransız Seyyahın Gözüyle Karadeniz'den Van Gölü'ne, Atatürk Dergisi, 2005, 4(3): 145-159.

Cırık, Bülent, İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914), (Yayınlanmış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2015.
Çoçiyev, G.- Koç, B.; "Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and Their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century - the Beginning of the XXth Century)", Journal of Asian History, 40/1 (2006), pp. 80-103.
Cutts, Edward. L., Christians Under the Crescent in Asia, London 1878.
Danişment, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt-2, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2011. (1512-1574).
Demirel, Muammer, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü", II. Cilt, I. Kısım, TTK, Ankara, 2006, ss. 263-277
Doğan, Cabir, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", History Studies Volume 3/2 2011, ss. 147-162
"II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması" Turkish Studies, Volume 6/4, 2011, s. 515-517
Dominian, Leon, "The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey", Bulletin of the American Geographical Society, 47 (11), 1915, s. 842.
Eppel, Michael; "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan During the First Half of the Nineteenth Century", Middle Eastern Studies, Vol. 44, No. 2, 237 – 258, March 2008.
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 4, 1. Kitap, YKY, İstanbul 2010.
Fırat, M. Şerif; *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara 1970.
Gencer, Fatih; "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Dersim'de Merkezî Otoriteyi Kurma Çabaları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 55/1, 2015, 217-242.
Guest John S., *Yezidilerin Tarihi*, Avesta Yayınları, İstanbul 2012.
Grant, Asahel, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, London 1841.
Hepworth, H. George; *Through Armenian On Horseback*, London 1898.
Kansu, Aykut, *1908 Devrimi,* (Çev.: Ayda Erbal), İletişim Yayınları, İstanbul 2011
Karaca, Ali; *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899,* Eren Yayınları, İstanbul 1993.
Karademir, Nihat, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2014.
Karataş, Yakup; *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2014.
Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914,* Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
Kır, Ersin; "I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt- Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi", Journal of History and Future, April 2017, Vol. 3, Issue 1, ss. 24-56.
Kılıç, Orhan "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, (10), Ankara 1999, ss. 119-137.
"Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)" *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of otoman Studies)*, XXI, İstanbul 2001, ss. 189-210.
Klein, Janet; *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986.
Lynch, H. F. B.; *Armenia: Travels and Studies,* Vol II, London 1901.
Maunsell, F.R., *Kurdistan*, The Geographical Journal, Vol. 3, No. 2. (Feb., 1894), pp. 81-92.
Mayewski; *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistikî,* (Rusçadan Ter.: Mehmed Sadık), Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330.
Millingen, Frederick; *Kürtler Arasında Doğal Yaşam,* Doz Yayınları, İstanbul 1998.
Minorsky, V.; Kürtler, MEB, İA, İstanbul, 1977.
Nalbandian, Louise; *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1963.

Nikitin, Basil; *Kürtler, (Çev: E. Karahan, H. Akkuş, N. Uğurlu), 2. Baskı*, Örgün Yayınevi, İst. 2010.
Noel, E.W. Charles, *Kürdistan 1919,* Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, TTK, Ankara 2011.
Özcan, Besim, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] (46), Erzurum 2011, s. 198. Demirel, 263-277.
Özoğlu, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Kitapyayınevi, İstanbul 2005.
Pamukçu, Gürkan, "Ermeni Sorunu"nun Kökenleri ve XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kürt - Ermeni Siyasal ve Toplumsal İlişkileri, Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum, ed. Soyalp Tamçelik, Gazi Kitabevi, Ankara, 2015, ss. 105-159.
Pierce, James Wilson, Story of Turkey and Armenia, Baltimore: R. H. Woodward, I896.
Pollington, Viscount; "Notes on a Journey from Erẓ-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo, in June 1838", The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 10 (1840), pp. 445-454.
Prothero. G. W. (Ed.), *Armenia And Kurdistan*, Historical Section of the Foreign Office, H.M. Stationery Office, London 1920.
Ünal, Fatih, II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri, Ermeni Araştırmaları, Sayı 20-21, Kış 2005 - İlkbahar 2006.
Sadettin Paşa'nın Anıları, *Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896),* (Haz.: Sami Önal), Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 2004.
Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, Med Yayınları, İstanbul 1992.
Shiel, J., "Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbíl, to Suleïmániyeh, in July and August, 1836", Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 8 (1838), pp. 54-101Published.
Sykes, Mark, Through Five Turkish Provinces, Bickers and Son, London 1900.
Şerefhan Bitlisi, Şerefname, Cilt 1, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2013.
Taylor, J. G.; "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 35 (1865), pp. 21-58.
Tuncel, Metin; *Bitlis*, Cilt 6, DİA, 1992, ss.225-228.
Ubucini, M.A.; *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İst. 1998.
Yapıştıran, Cihan; *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2013.
Yerasimos, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye II-Tanzimattan 1. Dünya Savaşına,* (Çev.: Babür Kuzucu), Belge Yayınları, İstanbul 2007.
Quateart, Donald; *Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev.: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
----------, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım-1876-1908*, (Çev.: Nilay Özok Gündoğan&Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 302.
Whitman, Sidney; *Turkish Memories,* London 1914.